

ПОСЕЧЕНИ, НО НЕ И ПОБЕДЕНИ

По стъпките на тракийските мъченици от 1913 г.

Отново е октомври. И отново тракийци от цялата страна (Пловдив, Варна, Стара Загора, Бургас, Кърджали, Сливен, София, Нова Загора, Хасково и др.) отдадоха почит към предците си, като преминаха мъченическия им път от робството и земите на погром към свободата и Майка България.

Октомври е месецът, в който през 1913 г. десетки хиляди тракийски бежанци – деца, жени и старци, стигат до границата на освободеното отечество край с. Ятаджик (дн. гр. Маджарово). Историята на тяхното бежанство започва през лятото. След бляскавите победи на Българската армия през Балканската война Тракия най-после става българска. Но започва Междусъюзническата война и войската ни се изтегля от завоюваните територии. Турция реокупира Тракия. И започват кланета, погроми и опустошения над българските села. Населението е в паника. В Западна Тракия няколко месеца просъществува и Турска република Западна Тракия (наричана е и Западнотракийска турска република, и Гюмюрджинска турска автономия и др.). Жителите на Сачанли, Доганхисар и Манастир решават да останат в родните си места, убедени, че българската войска ще се завърне. За целта организират отбрана на селата си, като помагат и на други села в района. В началото на септември обаче съпротивата им била сломена. Надявайки са на спасение и главно на помощта на чуждестранни консули, те се събират в гр. Дедеагач (дн. Александрополис), окупиран по това време от гърците. Настанени са в казармата. На 19 септември властта официално била дадена на автономистите и няколко дена след това нещастните българи били подкарани от башибозука, по думи на очевидци, като добитък към Фере и река Марица. А какво ги чакало там, им било ясно – „*Марица нито може да говори, нито да издава тайни*”. Това са думи на гръцкия владика към автономистите, когато българите се обърнали към с молба към него да ги вземе под свое покровителство. Четите на Димитър Маджаров и Руси Славов мълненосно организират защита на колоната. Успяват да убият командира на турските автономисти в предната охрана и след последвалата паника на башибозука насочват бежанската колона към балкана. Които не

успели да се измъкнат, били избити до крак.

Най-голямото клане по мъченическия им път към свободното отечество се случило на 25 септември в Арамаганската долина. За очевидците, разпитвани от проф. Любомир Милетич два месеца след кланетата, това била „*долината на смъртта*”. Тук около 800 души се събрали край чешмата (местността е безводна и долината се нарича Арамаганска, заради водата – от тур. армаган, т.е. подарък). Тук и ги открила преследваческата потеря от редовна войска и башибозук, която била изпратена от автономисткото правителство за справяне с бунтовниците българи. Аскерите започнали да стрелят и да сечат наред де кого стигнат. 400 души били убити, 100 от които са сачанлийци. Два месеца след това, разказва професорът, „*трупове на убитите, между които имало и много деца, още стояли непогребани*”. Арамаганското клане е сред най-кръвавите от скръбната история за тракийците от 1913 г.

След дни и нощи на лутане, гладни и жадни, преследвани и грабени, подложени от башибозука на изтреба, на 4 октомври 1913 г. при завоя на река Арда край Ятаджик нещастниците най-после виждат спасителния бряг. Но отново ги настига башибозук. И отново започва кръвава сеч. Колко точно са избитите тук, колко точно са изподавените в придошлата река, е трудно да се каже. Скоро реката потекла кръвава. Четите на Димитър Маджаров и Руси Славов ги защитават, доколкото могат, но не могат да помогнат на всички...

В памет на всички тези събития всяка есен (над 10 години вече) фондация „Д-р Димитър Щерев” организира и спонсорира поход, она словен „По стъпките на тракийските мъченици от есента на 1913 г.”. Председател на фондацията е именитият тракиец проф. д-р Атанас Щерев, потомък на бежанци от Беломорска Тракия: родното място на майка му е Балъкьой (дн. Мелиа). Негов дядо е Димитър Карев от Балъкьой, който като учител в с. Голям Дервент си харесал красива девойка от селото.

Самият д-р Атанас Щерев е постоянен участник в похода и непрекъснато вдъхновява останалите освен с примера си, но и с думи. „Всеки може да даде добра идея какво да се направи – обърна се той към участниците в самото начало на тазгодишния поход, – всеки може да даде добър съвет как да се направи, всеки може да даде пари, за да се направи, но вие сте тези, благодарение на които нещата стават реалност”. „Душата” на похода, несменяем водач и изумителен коментатор на събития, селищни истории и истории на черкви и параклиси е тракийският деятел и краевед Димитър Шалапатов от Хасково. Не-

гова е книгата „Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия” (2011 г.), която е едновременно и занимателно, интересно и поучително четиво, и изключително ценен фотоалбум. След време по това изследване родолюбиви българи ще възстановяват през слово и образ историческата памет за всичко, което някога е било. Всяка извивчица на пътя му е известна. Дори и селцата, които не се виждат или се мерзелят неопределено някъде в далечината.

Всяко пътуване в историята, а и в пространството, макар и по един и същи „маршрут”, е различно. Едно виждаш първия път, друго – втория, трето – третия... Преживяванията и акцентите са различни. Чувствата са различни. Човекът е различен. Пътешествието някак е по-надълбоко, по-нашироко, по-нависоко. Онова, което някога е убягвало, вече се натрапва на сетивата, а и на душата.

Тазгодишното ми участие бе второ по ред. И веднага разликата се усети. Преди година-две бях петимна всичко по пътя да видя (всяко селище, хълмче и връх, река, камбанария, мост, дърво, храстче...), да чуя и запомня всяка дума от историите на Димитър Шалапатов за случилото се по тези места, за разрушени селища и черкви. Ридания час по час давеха сърцето и сълзи в очите ми напиреха, докато вървях – най-често в самота, отколкото в група – по гори, рътлини и дерета и като че дочувах (отвътре ли, отвън ли) писъци на преследвани, плачове на деца, проклетия и молитви, прошепнати или дори неизречени...

Тази година емоциите бяха някак туширани в осъзнаването, че онова, което е минало, не може да се върне, да се поправи или промени; че онези, които по неведоми за нас причини и основания е трябвало да идат курбан, са отишли курбан; че за обществеността те са безименни, макар всеки род да ги знае и помни... Всеки – своите мъченици...

Умиротворението идваше от мисълта, че чрез този поход ние година след година поменаваме мъченическата смърт на тези невинни деца, жени и старци, различна от смъртта на войника на бойното поле, молим се за тях и не обричаме жертвата им на забравата. Имената на тези, както би ги определил безпристрастно някой днешен статист, „косвени жертви” в една абсурдна... дори не война, а касапница, не се изписват по паметници, не звучат на тържествени зари проверки и дори може би не се споменават (поне не всички) в знаменитата книга на проф. Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 г.”, макар със сигурност да са записани някъде по предните страници в Божиите тефтери. Но фактът, че днес ние вървим по стъпките на тяхното мъченичество, означава, че ги помним, че ги носим в

себе си и по този начин те остават безсмъртни не само на небето, но и тук, на земята.

Имена на градчета и селца, някогашни и сегашни, се носят с разказите на Димитър Шалапатов в съзнанието, докато и ние се носим по магистралата и междуселските пътища, съдби със съдби, минали и настоящи, се пресрещат и разделят. И всичко уж е реално, но и някак отвъд реалността. Болката, свитото сърце, напирашите сълзи, изкупителното всепрощение.

Първата ни спирка е с. Пишман. Слънцето напича, като да не е октомври. Зидовете на къщи, които година след година все повече врастват в земята. Основите на църква, край които стърчи самотно отломък от камбанария. Пишман е последното българско село, унищожено от башибозука – жителите му се успокоявали, че понеже е разположено дълбоко в планината, няма да пострада. Но и то е разрушено до основи и повече не се възстановява от руините.

Тук са се запазили почти непокътнати и до днес само мост над река Милашка и... гробището – „свръзка” между нашето време и някогашното, между тоя свят и оня свят... Свят, който не съществува, но облъчва настоящето с енергия на прегалопиралите през живота на някагашните хора голготи... Д-р Щерев и Димитър Шалапатов разказват трагичната история на Пишман и ни увличат със споделените вълнения около лутанията си, докато открият преди няколко години Армаганската долина и селото.

Оставяме с. Пишман и се спускаме към долината...

Вървим по тревясалия път или направо през гората мълчаливо и със свити сърца. Събираме клони от зеленика, те са за първия венец, който ще поставим пред пантеона в Маджарово. Тракийци от Кърджали, потомци главно на сачанлийци, са дошли със сборна група солисти от ТД „Димитър Маджаров” и музикантите Тончо Стоилов и Георги Милев. Народната песен, която те изпълниха със сподавени гласове, повестуваше за трагедията на предците им:

*Сачанлийските момчета,
тие са писмо писали
до Маджар млада войвода:
„Сто стоиш, Маджар, сто гледаш?
Народа турци карава,
старите под нож клавава,
младите роби земава”.
Станали и са тръйнавали,*

*до Фере града стийнали,
там си народа отърваа.*

А после тръгна и сачанлийското „слядно” хоро. Яни Янев обясни за тези, които не знаят: „Когато се чуе думата „хоро”, ние обикновено разбираме веселие. Докато „слядното” хоро е тъжно хоро. Играе се не един до друг, а един след друг. И песните, по които се изпълнява, са тъжни – в памет на жертвите. То е символ на непоколебимостта на нашите предци. Въпреки избитите, те стават и започват да играят – с уважение към жертвите, но и с непокорство към поробителя. Така искали да му покажат, че са посечени, но не и победени”.

Колкото по навлизам в трагедията на тракийските българи от 1913 г., толкова по-необяснима за мен остава жестокостта на мъчителите и убийците им. Къде именно, в коя част на душата човешка се поражда жестокостта, та все някога избликва със стихийна и непонятна сила и пресича толкова живот, преобръща толкова съдби, почерня толкова сърца? Как после живее мъчителят и убиецът, с каква съвест, с какви очи, с какво сърце и въобще дали е възможно да живее?

Отнякъде се чува женски глас: „Като помислиш, тук се е решавало дали мен ще ме има, или няма да ме има...”. Настръхнах. По същество и моята поява е зависела от аналогични събития, но разиграли се малко по-на запад – в Драмско. Там едно пеленаче било оставено от сестра си, също дете, на един камък. И когато бащата видял, че синът му липсва, се върнал да го търси. И го намерил го жив и здрав. Пеленачето било моят дядо...

Попитах жената какво точно имаше предвид, а тя... „Еленка Стамова Иванова се казвам. Родена съм в Тополовград, но живея в Пловдив. Баба ми е от Доганхисар. Тя не е била жива, когато съм се родила. Починала е много млада от пневмония, а така също и дядо ми. Но мама ми е разказвала нейната история. Тръгват да бягат вече, гони ги башибозукът и те влизат в колоната. Тя е с две дечица, а мъжът и отишъл с четниците. Случва се така, че някакъв куршум досяга главата ѝ и я замайва така, тя въобще не може да върви, поради което остава, а с нея – децата и майка ѝ, моята прабаба, за да ѝ помага. Тук някъде те се загубват из гората. Децата междувременно се разболяват, било е студено, и умират. След време баба ми все пак успява да се свести и остава жива. През 1924 г. идва в България. И повече не се връща. Майка ми се ражда в България”.

Следващото село, в което се отбиваме, е Балъкьой. Всяка година по това време д-р Атанас Щерев отдава почит на своя род, пали све-

щица в църквата и поставя венец в параклиса „Св. Илия” на близкия до селото връх Свети Илия. На високото са се изкиприли и няколко изящни вятърни мелници, които привличат любителите на селфита и снимки. Тук всяка година на Илинден (20 юли по стар стил) се е провеждал съборът на Балъкьой, на който се стичали хора от цялата околност. Тук е царството на паламудовия дъб. Събираме клони за втория венец и се отправяме към Дедеагач (Александруполис). Там се настаняваме в два хотела и бързо, бързо се отправяме към Доганхисар (дн. Есими), родното село на Капитан Петко войвода. На доганхисарското „бърдце” все още личат зидовете от къщата на поборника за свобода на българи, гърци, кипърци и италианци, на защитника на бедните и онеправданите – без значение на тяхната вяра и народност. Вече е тъмно, но тъмнината не ни пречи да се отбием при смелия грък, вдигнал в двора си бюст паметник на Капитан Петко войвода, след като съселяните му не позволили да бъде поставен в центъра на селото. В балкана тук расте парнарът. Събираме клони за третия венец в местността Касъка, между Доганхисар и Дервент, в близост до вековния чинар, чиято обиколка – измерихме я – в основата беше 16 крачки. За него всъщност е писал българският книжовник и дипломат Атанас Шопов в книгата си „Из живота и положението на българите във вилаетите“ (1893).

В заведението на Хрисула е уютно, топло, гостоприемно. И песни се пяха, и хора се играха, и сълзи се ляха, и спомени се разказваха. На никого не му се тръгваше по хотелите. Видимо развълнуван, д-р Атанас Щерев сподели: „Всеки има спомени от семейството, от рода, които е разказвал. И днес ние сме тук, за да покажем, че нищо не е забравено. Това, което правим, означава, че сме живи, че ще продължим да живеем, че ще я бъде България и българите... Дай боже повече да се срещаме и все повече да ставаме”. Ген.-майор Нонка Матова, Яни Янев и Тодор Ангелов, председатели на тракийските дружества „Руси Славов” в Пловдив, „Димитър Маджаров” в Кърджали и „Екзарх Антим Първи” в Бургас, също отправиха послания за единение и доброта.

На другия ден походът по стъпките на тракийските бежанци от 1913 г. продължава. Но на сутринта час-два се разхождаме из Александруполис без програма – кой както намери за добре. Обикаляли сме и друг път. Прочутият фар, митницата на Атанас Буров, живописните улички. Следите от българското присъствие тук са почти заличени. Правим снимки за спомен. И... отново на път. Очаква ни изкачване

на връх Шапка. През този връх минала колоната от оцелели бежанци, които войводите Димитър Маджаров и Руси Славов събрали в местността Курбалък в дните от 25 до 28 септември, след кланетата край Фере, Армаганската долина и въобще по целия им страдалчески път.

Димитър Шалапатов има своя програма – ще пътува до с. Сачанли, и поверява водачеството на Яни Янев, който уверено поема щафетата, защото по тези места той, както се казва, е в свои води. Предците му са от Сачанли. Не предполагам, че знае историята на селото и околните села едва ли не ден по ден. Един от прадядовците му, оказва се, бил приятел на Капитан Петко войвода и често приютявал четата му. Яни Янев сподели това, дето дядо му е разказвал. Веднъж войводата отишъл с четата си в Сачанли. Заколили, както винаги, едно агне и по плешката му започнали да гадаят дали ги грози опасност, или не. Този път плешката показала опасност и четниците бързо, бързо напуснали селото. Засада наистина им била готвена, само че те успели да я избегнат. „По-късно – разказва Яни, – чух една сачанлийска песен, в която се пее за нещо подобно, и все си мисля, че става дума за случая с моя прадядо”.

Яни Янев ни разказа няколко лични интересни срещи с тукашни хора. Един от разказите му остана и досега в главата ми. Отбиват се в едно от тукашните села. Срещат хора. „Добър ден”. В отговор – кимване с глава. Постепенно сърцата се отварят. Започват непринудени разговори. „По едно време – казва Яни – виждам възрастен човек, седнал на пейка под едно дърво. Приближавам се към него и питам: „Ти какъв си?”. А той: „Знам какво искаш да разбереш... Затова ще ти кажа едно и дано ме разбереш. Турците искат да сме турци. Гърците – да сме гърци. Българите – да сме българи. А ние... – старецът вдигна ръце и ръцете му потънаха в клоните на дървото – ей за сия листе ли да се държим?”...

ЕЙ ЗА СИЕ ЛИСТЕ ЛИ ДА СЕ ДЪРЖИМ... По-голяма присъда от тази за поведението на българските правителства през годините от Освобождението насам едва ли има...

Яни Янев знае и всички легенди, свързани с местностите около селото на предците си, защото настолна книга за него е историческото и етнографско проучване на Илия Славков и Боряна Димитрова. „Сачанли” (1989). Впрочем, препоръча ми да прочета в книгата легендата за възникването на Сачанли, която увлекателно ни разказа. Прочетох я по-късно:

„За произхода и образуването на Сачанли има много легенди и

предания. Една от тях е записал Антон Страшимиров. Чул я от един стар помохамеданчен българин от с. Мерикоз в местността Ат мезар (Конски гроб). Старецът разправял, че на това място бил умрял и погребан конят на Айноруз Али, затова местността се наричала Конски гроб. За да заврадее този край, Айноруз Али трябвало да победи Русата девица (Саръкъз) от крепостта Саръкъз, западно от височината Кокошката. В боя победител излязъл Айноруз Али, който убил Русата девица. Косите ѝ хвърлил далеч на юг, където възникнало храброто село Сачанли (тур. сач – коса), краката ѝ паднали на запад от него, където се основало с. Балдъран (тур. балдър – крак). Тялото на девойката захвърлили на изток от крепостта. На това място изградили манастир, който прераснал по-късно в село, наречено Манастир”.

Яни Янев разказва за мирния живот на сачанлийци. Селото им наброявало 600 къщи, а жителите му варирали между пет и шест хиляди души, които се занимавали със скотовъдство (имали около 120 хиляди глави добитък), пчеларство, произвеждали риганово масло, а от паламудовия дъб варели течност за щавене (дъбене) на кожи. Димитър Шалапатов ни запознава накратко със съдбата на селото и жителите му по време на Балканската война, за тримесечната отбрана, която сачанлийци организирали заедно с доганхисарци и манастирци, след като българската войска се оттеглила от Гърция... Някой попита защо просто не са избягали, когато е можело това да стане своевременно и безболезнено. Отговорът е много прост. Та нима е възможно за човека да остави току-така родно място, дом, поминък и да тръгне към неизвестността? А и кой би могъл да предвиди чак толкова жестоко развитие на ситуацията – нали все очаквали българската войска да се върне отново... Затова и организирали отбрана на селото под ръководството на Димитър Маджаров и уговорили съвместни действия с жителите на Доганхисар и Манастир. Три месеца (до септември) районът бил известен като „Малката България” или „Доганхисарската република”. После идва погромът. А след него и „кървавият път” на сачанлийци към България, който днес потомците на оцелелите сред същите тия бежанци наричат и „път на спасението”.

Впрочем, Илия Славков, авторът на книгата за Сачанли, е преживял ужаса на Армаганското клане. Позовавайки се на книгата на Ахмет Айдънлъз „Bati Trakya Faciainin İcyüzü” (Ist., 1975), той цитира заповед на майор Сюлейман Аскери бей, командир на „Националните сили” на Западна Тракия: „Необходимо е да бъде организиран срочно батальон от редовна и нередовна (башибозук – б.а.) войска от Де-

деагач, която да осигури дисциплина и добро управление... Така организираната сила, утре 22.IX.1913 г. – 1329 г. (по мохамеданското летоброене – б.а.) да унищожи напълно оттеглите се в планината въстанали българи и да бъдат унищожени продължително им и всички източници за продължаване на разбойничеството”. Съвсем резонен е въпросът, който Илия Славков отправя след това: „Какви комити и разбойници са малките деца, избити в Сарджовата колиба, какви бунтовници са жените и старците, избити в Армаганската долина, и най-после какъв бунтовник е бил и пишещият тези редове, като е бил само на една година?”. Децата, избити при Сарджовата колиба седмица след клането, са онези същите, за които говори очевидецът Дамянов пред проф. Любомир Милетич. Същият минал през колибата и видял „...останките от 10 деца, които били изоставени от бягащия в смъртен страх народ и които един милозлив кехая, Сарджо Митрев, прибрал и почнал да се грижи за тях, но турците след няколко дена го убили”. Децата били от шестмесечно до пет-шестгодишни.

Изкачваме се на връх Шапка, защото оттам планината се вижда като на длан и ще можем някак от птичи поглед да проследим и видим маршрутите на клетниците.

Яни Янев знае този път метър по метър и не спира да разказва. Бежанците вървели по билото, защото опитът им подсказвал, че това е най-добрият път, иначе трябвало да се лутат нагоре и надолу по дерета, вършини и непроходими на места гори. Ето там връх Райовица, по-нататък е връх Китка, вдясно долу – Тахтаджик. Малко по-нататък е Невестин гроб или Булкин гроб. Легендата за това място, която знам от Димитър Шалапатов, повествува за девойка, омъжена за момче от съседно село. На път за новия дом тя и сватбарите внезапно били засигнати от страховита снежна буря. Тъй и замръзнали. Оттогава местността се нарича Невестин гроб. Но днес времето е чудесно – почти лято, макар да е вече октомври. Чак не ни се вярва.

На обратния път при мен дойде един от мъжете, както се казва, по̀ на възраст. „Димо Махов съм, казва, и искам да ви разкажа легенда, която сестрага на моята баба ми е разказвала. Легендата е за това откъде идва името на Казъл дере (Момина река), която минава ето тук през Малък Дервент, южно от Мандрица, и се влива в Марица. По времето, когато е станало масовото насилствено помохамеданчване, идват турци в селото, за да ги потурчат. Българите не са искали да си сменят вярата. Тогава турците изкарват селяните на една скала над реката и един по един започнали да ги питат: „Приемаш ли турска

вяра?” Всеки казал: „Не!”. И главата му политала към реката. И така, един по един – всички по реда си. Между тях имало и много девойки.. Реката потекла кървава. Това продължило, докато дошъл пратеник от Одрин и спрял избиването. Така останали и хора, които да разкажат какво точно се е случило”. После се замислих: а на колко места и хора не са останали, за да разкажат..

Надвечер пресичаме границата и стигаме Ивайловград. Тук нощуваме.

На сутринта валеше проливен дъжд. Но ние се отправяме към Маджарово и към началната точка на последния ни преход – от Черничино до завоя на Арда. Вали и вали. И е мрачно. Но ние не се отказваме. На разклона излизаме от автобусите, решени да вървим докрай. Д-р Атанас Щерев ни окуражава: „Да си спомним как предците ни са вървели ден и нощ. Без храна. Без вода. Яли са трева. Нека не ни плаши този дъжд. Поне малко ще видим какво са преживели”.

Това „поне малко” е наистина съвсем малко, но достатъчно, за да изпълним своя дълг към погиналите тук – да съпреживеем, доколкото е възможно, тяхната надежда, че отечеството е близо, да поменем жертвата им, да не забравяме заветите им. Останалото е невъзможно дори да си представим, макар че на тях им се е случило. „*Било страшна сеч – четем в книгата на Илия Славков и Боряна Димитрова. – Турците се смесили с бежанците и почнали да ги секат с касатуриите си... Много от очевидците казват „реката потече кръв”. Това била кръвта на 2000 българи, убити или разсечени от ятагани. Хората, които минавали р. Арда, били толкова изплашени, че се хвърляли във водата. Реката била придоншла, била мътна и буйна, и завлякла много от тях*”.

Тази година походът не съвпадна с паметното отбелязване в Маджарово на 104-годишнината от разорението на тракийските българи. Когато стигнахме там, дъждът бе престанал да вали. Впрочем с. Ятаджик по-късно (през 1959 г.) е преименувано в Маджарово – на името на войводата Димитър Маджаров, избавителя на бежанците от Тракия.

Направихме шпалир от знамена и поднесохме венците от зеленика, пърнар и паламудов дъб, расли в рождените места и местата на мъченичество на тези, чиято памет в този ден почитахме. Без дежурни официалности. Без шум. В мълчание. Всеки поотделно – по един, по двама, и някак всички заедно сведохме глави пред пантеона на тракийските мъченици.

Да е вечна паметта им!